

Eisenbach, Artur

Emancypacja Żydów na ziemiach polskich w XIX w. na europejskim tle porównawczym

---

Przegląd Historyczny 74/4, 615-629

1983

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ARTUR EISENBACH

Emancypacja Żydów na ziemiach polskich w XIX w. na europejskim tle porównawczym*

Jest zrozumiałe, że tak złożony problem, którego ramy chronologiczne obejmują całe prawie stulecie, a geograficznie ziemie polskie trzech zaborów, trudno przedstawić w jednym referacie. Ogranicza się on do naszkicowania kilku ogólnych kwestii oraz do wyjaśnienia przyjętych założeń metodologicznych, które wydają się istotne w przedstawieniu zagadnienia emancypacji Żydów w Polsce, a także w innych krajach europejskich.

1. Przez emancypację będę rozumiał uwolnienie, wyzwolenie jednostki lub grupy ludności od określonej zależności, czy podwładności, przejście do samodzielności cywilno-prawnej, dopuszczenie do równych praw w różnych dziedzinach życia, praw, z których korzystają już inne grup ludności. Mówimy o emancypacji chłopów, mieszczan, dysydyntów-chrześcijan, kobiet etc. Czynnikiem zasadniczym dla problemu emancypacyjnego była zmiana statusu prawnego danej grupy ludności; z tego podstawowego faktu wynikały konsekwencje warunkujące jej położenie w dziedzinie gospodarczej, społecznej, fiskalnej, oświatowej i politycznej.

W rozważaniach nad emancypacją Żydów, podobnie jak i chłopów prawna strona zagadnienia wydaje się najistotniejsza. Legislacja Rzeczypospolitej szlacheckiej odzwierciedlała istniejące stosunki społeczne, lecz jednocześnie była przez wieki regulatorem położenia ludności żydowskiej jak i innych stanów. Również w XIX wieku w poszczególnych zaborach czynnik prawny decydował o zachowaniu względnie anulowaniu wyjątkowego statusu społeczności żydowskiej. Częściowa nawet zmiana przepisów w zakresie praw cywilnych i obywatelskich umożliwiła i powodowała przemiany socjoekonomiczne. Józefińskie edykty tolerancyjne w 1782 r. w Dolnej Austrii, później na Węgrzech, Morawach, Czechach, Galicji (w 1789 r.), następnie zaś akty prawne wydane w zachodnich prowincjach Niemiec, zajętych przez armię napoleońską, nie były rezultatem przeobrażeń dokonanych już wewnątrz społeczności żydowskiej, lecz następstwem innych czynników. Intencją obrońców emancypacji Żydów w Polsce i w innych krajach w końcu XVIII wieku i od początku XIX było, aby nowa legislacja umożliwiła ludności żydowskiej wyjście z getta w sensie terytorialnym i kulturowym, przyspieszyła proces cywilizacyjny, torując Żydom drogę do innych zajęć, a tym samym integrując ich z ludnością chrześcijańską. Dlatego aspekt prawny wydaje mi się tak istotny, chociaż nie wyczerpuje zagadnienia.

* Referat wygłoszony 19 marca 1983 r. na polsko-niemieckim sympozjum historycznym w Instytucie Historii PAN w Warszawie.

Został on też w znacznym stopniu wyjaśniony w literaturze. Nie gubiąc go z pola widzenia, koncentruję się poniżej na innych aspektach procesu przekształcenia ludności żydowskiej z mieszkańców tolerowanych w pełnoprawnych obywateli, a więc na ukazaniu zmian, jakie zaszły w sytuacji ekonomicznej, społecznej, czy pozycji prestiżowej niektórych jej grup. W badanym okresie pod wpływem zachodzących przemian gospodarczych i społecznych ukształtowała się nowa struktura ekonomiczna ludności żydowskiej. Wyłoniła się burżuazja, inteligencja, liczne drobno-mieszczanstwo. Nastąpiły głębokie zmiany w sferze życia kulturalnego, stylu życia tych warstw, ich kontaktów towarzyskich, zainteresowań, mentalności, a nawet ideologii oraz w formach walki o równouprawnienie. Wymaga to ukazania ruchu emancypacyjnego Żydów w różnych pionach ruchliwości.

2. Termin „emancypacja” wchodził stopniowo do obiegu w korespondencji i publicystyce, w miarę nasilania się walki o likwidację ustroju feudalno-stanowego. W XVIII i na początku XIX wieku jeszcze się nim nie posługiwano. Pojęcie to formułowano odmiennie w różnych krajach europejskich. W Anglii w połowie XVIII w. w urzędowym dokumencie mówi się o „naturalizacji” Żydów¹. W Prusach — Dohm wprowadził termin *bürgerliche Verbesserung, Einbürgerung* (uobywatelnienie); w Austrii ustawy Józefa II dotyczące społeczności żydowskiej z 1782 i 1789 r. zostały określone jako „patenty tolerancyjne”. Nawet w Prusach edykt z 1812 r. mówi o „stosunkach obywatelskich”, a dopiero wiele lat później w publicystyce określono go jako „akt emancypacyjny” Żydów.

W publicystyce polskiej doby Sejmu Czteroletniego posługiwano się terminem „sposób uformowania”, „reformowanie” Żydów, „zrównanie w prawach”. Kilkadziesiąt lat później w kręgach emigracji polskiej posługiwano się wyrazem „równouprawnienie”, „wnarodowienie”, jako odpowiednikiem znaczeniowym terminu „emancypacja”.

O genezie i konotacji pojęcia „emancypacja Żydów” istnieje obszerna literatura, nad którą trudno się tutaj rozwodzić. Pisali o tym wiele dwaj historycy żydowscy Jakub Katz i Jakub Toury oraz historyk niemiecki Reinhold Rürup². Polem ich obserwacji i analizy były państwa niemieckie i niektóre kraje zachodnie; literatury historycznej, dotyczącej ziem polskich, badacze ci nie uwzględnili. W Królestwie Kongresowym termin „emancypacja” wszedł do obiegu już w 1816 r., kiedy anonimowy autor posłużył się nim w artykule pt. „Obrona Żydów”³. W korespondencji urzędowej wyrazem „emancypacja Żydów” posłużył się w połowie 1830 r. Walenty Sobolewski, prezes Rady Administracyjnej⁴. Już przed 1830 r. termin ten oznaczał dążenie do anulowania obo-

¹ Była to ustawa *Jewish Naturalization Act* z 1753 r., wyd. R. Mahler, *Jewish Emancipation. A Selection of Documents*, New York 1942, s. 15—17.

² J. Katz, *The Term „Jewish Emancipation”. Its Origin and Historical Impact*, [w:] *Studies in 19th Century Jewish Intellectual History*, wyd. A. Altman, Cambridge, Mass. 1964, s. 12—25; J. Toury, *Types of Jewish Municipal Rights in German Township. The Problem of Local Emancipation*, [w:] „Year Book of the Leo Baeck Institute” t. XXII, 1977; tenże, *Der Eintritt der Juden ins Deutsche Bürgertum*, [w:] *Das Judentum in der Deutschen Umwelt 1800—1850*, Tübingen 1977; s. 139—242; R. Rürup, *Emancipation — Anmerkungen zur Begriffsgeschichte*, [w:] *Emanizipation und Antisemitismus*, Göttingen 1975, s. 126—132.

³ „Pamiętnik Warszawski” t. V, 1816, s. 199—205.

⁴ A. Eisenbach, *Prawa obywatelskie i honorowe Żydów*, [w:] *Spółczeństwo Królestwa Polskiego* t. I red. W. Kula, Warszawa 1965, s. 262.

wiązujących norm feudalno-stanowego państwa, przyznanie prawnie upośledzonym dotąd grupom ludności należnych im praw i wolności.

Należy podkreślić, że posługiwano się tym terminem nie tylko dla określenia jednorazowego aktu prawnego, ale również dla oznaczenia całego procesu równouprawnienia określonej grupy ludności. Był więc w użyciu zarówno normatywnym, jak i historyczno-rozwojowym. To dwojakie znaczenie terminu sprawiło, że odegrał szczególną rolę w procesie równouprawnienia Żydów.

Rewolucja lipcowa we Francji oraz ruch wolnościowy w Europie prowadziły do upolitycznienia terminu „emancypacja”. Stał się on hasłem odnowicielskiego ruchu mieszczańskiego, jak i ogólnego ruchu wyzwolenczego. Heinrich Heine jeszcze w 1828 r. pisał, że „emancypacja” to najważniejsze zadanie współczesności, a wyraz ten rozumiał w znaczeniu o wiele szerszym, odnosił go już nie tylko do określonej grupy ludności, lecz do wyzwolenia narodów świata⁵.

W dziesięciolecie przed Wiosną Ludów termin „emancypacja” zyskał na znaczeniu; w Niemczech, Anglii, Francji daje się stwierdzić wzrost zainteresowania problemem emancypacji Żydów. To samo odnosi się do działań na zachodzie ugrupowań emigracji polskiej, zwłaszcza po wydaniu w listopadzie 1832 r. przez Lelewela odezwy do Żydów. Jan Czyński, we francuskiej broszurze z 1833 r. zwrócił uwagę na ogólnoeuropejski charakter kwestii żydowskiej⁶. Młodoheglista Fryderyk Carové pisał w 1837 r.: „*Die Emanzipation der Juden ist eine allgemeine Frage der Emanzipation der Menschheit*”⁷. Terminem tym posługiwano się więc w rozważaniach nad problematyką prawną, polityczną, społeczną i filozoficzną.

Gdy w latach 1843—1844 rozgorzała polemika Karola Marksa i Bruno Bauera wokół teoretycznych problemów emancypacji, nie można już było pominąć aspektu żydowskiego. Nie wchodząc w meritum tej polemiki przypomnę tylko, że Marks, nie negując wcale potrzeby politycznej emancypacji Żydów, rozwinął wówczas myśl o uniwersalnej, ludzkiej emancypacji, nadając temu wyrazowi nową konotację⁸.

Po 1856 roku dzięki „odwilży posewastopolskiej” wzrasta ferment społeczny i polityczny w Rosji i Królestwie Kongresowym. Również upadek systemu Bacha w monarchii austriackiej pozwala spodziewać się zmian w prawodawstwie wobec Żydów we wszystkich zaborach i w Rosji. Wkracza wówczas w obieg termin „autoemancypacja”. Mówił o niej m. in. M. Jastrow, kaznodzieja warszawski, w kółku samokształceniowym młodzieży żydowskiej w Warszawie około 1857 roku, chociaż nie używał jeszcze tego terminu. Rozumiał przez to wówczas potrzebę uaktywnienia młodzieży i zmianę postawy jej wobec wydarzeń i przemian zachodzących w kraju. W innym, o wiele szerszym znaczeniu użył tego

⁵ „*Jede Zeit hat ihre Aufgabe, und durch die Lösung derselben rückt die Menschheit weiter — Was ist aber die grosse Aufgabe unserer Zeit? Es ist die Emanzipation. Nicht bloss der Irländer, Griechen, Frankfurter Juden, westindischen Schwarzen und dergleichen gedrückten Völker, sondern est ist die Emanzipation der ganzen Welt, absonderlich Europas*”. H. Heine, *Reisebilder aus Italien* (1828) [w:] *Sämtliche Werke* t. III, s. 275.

⁶ J. Czyński, *La Question des Juifs polonais envisagée comme question européenne*, Paris 1833.

⁷ F. Carové, w czasopiśmie „Phönix” z 1837 r. s. 475 n.

⁸ K. Marks, *Die Judenfrage*, ogłoszone w lutym 1844 r. w „*Deutsch-Französische Jahrbücher*”, przekład polski: K. Marks, F. Engels, *Dzieła* t. IV, Warszawa 1962.

terminu L. Pinsker w tytule książki „Autoemancypacja”, wydanej w 1882 r. w Berlinie. Rozumiał przez ten wyraz „tożsamość narodową” Żydów, autoidentyfikację, a książka była wezwaniem do ukształtowania nowych form ruchu narodowego.

Inni historycy żydowscy przypisują pojęciu „emancypacja” jeszcze szersze znaczenie. Łączą je z uzyskaniem nie tylko praw cywilnych i politycznych, ale również szerszych uprawnień, a nawet statusu odrębnej zbiorowości religijnonarodowej⁹.

3. Na ogół badacze dostrzegają *iunctim* procesu równouprawnienia i uobywatelnienia Żydów z szeroko pojętą asymilacją i integracją z innymi mieszkańcami kraju. Rozwój gospodarczy, przemiany społeczne i zwiększone kontakty prowadziły do wyzwolenia się jednostek i całych grup z tradycyjnego sposobu życia, do akulturacji ze społecznością dominującą lub panującą warstwą, a w konsekwencji do odejścia od własnej tradycji, obyczajów, kultury, nieraz do zupełnego wynarodowienia. Dostrzegając ten aspekt problemu, niektórzy badacze, np. zajmujący się emancypacją Żydów we Francji, postulują ograniczenie pola badawczego do sprawy formalnoprawnego równouprawnienia politycznego¹⁰.

Być może stanowisko takie jest słuszne w państwach zachodniej Europy, gdzie równouprawnienie polityczne Żydów dokonało się w drodze jednorazowego, rewolucyjnego aktu ustawodawczego. Natomiast na ziemiach polskich i w środkowo-wschodniej Europie, gdzie emancypacja społeczności żydowskiej trwała około 100 lat i to w warunkach rozbitcia dzielnicowego, pominięcie tego ważnego aspektu nie wydaje się słuszne. Asymilację traktuję jako obiektywny proces, który zachodził w każdej mniejszości etnicznej żyjącej poza własnym krajem. Ludność żydowska musiała w nowych warunkach życiowych, jakie ukształtowały się po rozbiorach, dokonać reorientacji postaw i poglądów, wyniesionych z rodzinnego, tradycyjnego środowiska. Jedni rezygnowali częściowo ze swego języka, ubioru, obyczajów, inni poszli na drogę pełnej asymilacji, rezygnując z całego dziedzictwa kulturowego. Ponadto w czasach Sejmu Czteroletniego, a następnie w XIX wieku, wszystkie władze zaborcze, a także różne kręgi społeczności polskiej, względnie niemieckiej czy rosyjskiej, stawiały asymilację jako wymóg lub warunek dopuszczenia Żydów do praw obywatelskich. Władze stosowały różne formy presji ekonomicznej i pozaekonomicznej, a nawet przymusu (np. ustawa o zmianie tradycyjnego ubioru).

Akulturationa w przedzaborowej Polsce, a później w trzech dzielnicach, to długi, nieraz konfliktowy proces. Jego przebieg był uzależniony od wielu czynników: od prawodawstwa wobec Żydów w danym zaborze, tolerancji religijnej, od poszanowania innego systemu wartości w szkole, wyższej uczelni, w korporacjach, wojsku itp. Wszystkie powyższe wzglę-

⁹ Zgodnie z tym A. Duker rozszerzył zakres tematyczny bibliografii dotyczącej emancypacji Żydów. Obejmuje ona wydawnictwa źródeł, studia i monografie, odnoszące się nie tylko do wielokierunkowej walki o równouprawnienie jednostek i grup, ale również wpływu jaki ona wywarła na życie religijne, kulturalne, społeczne i polityczne zbiorowości żydowskiej. A. Duker, *Selected Bibliography on Jewish Emancipation and Counter-Emancipation*, [w:] *Emancipation and Counter-Emancipation*, wyd. A. Duker, M. Ben-Horin, New York 1974, s. 360—405.

¹⁰ Por. wypowiedź A. Krieglga na sympozjum w Paryżu 24 listopada 1974 r., poświęconym problematyce żydowskiej w rewolucji francuskiej, *Les Juifs et la Révolution Française. Problèmes et aspirations*, Paris 1976, s. 219.

dy przemawiają za tym, aby problem asymilacji i integracji uwzględniać w szerokim zakresie.

4. W kontekście podjętego tematu należy chociażby kilka słów poświęcić terminowi „kwestia żydowska”, którym posługiwano się dawniej; i dziś zresztą przewija się on w literaturze historycznej i w publicystyce. Jak każdy problem społeczny, jak „sprawa chłopska”, „kwestia mieszczańska”, tak termin „kwestia żydowska” jest kategorią historyczną, która przechodziła różne konotacje. Od połowy XVIII wieku posługiwano się nim coraz powszechniej w polemikach publicystycznych w różnych krajach europejskich, a z biegiem lat nabierał wciąż nowych treści.

Jakob Toury analizuje to pojęcie w przekroju historycznym w artykule „The Jewish Question. A Semantic Approach”¹¹. Wyjaśnia posługiwanie się nim w niektórych krajach europejskich od połowy XVIII wieku. W Anglii termin ten wszedł w użycie około 1753 r. w związku z polemiką nad ustawą o naturalizacji Żydów¹²; w Niemczech i we Francji przed i w czasie rewolucji francuskiej terminem tym posługiwali się w publicystyce zarówno zwolennicy jak przeciwnicy emancypacji Żydów. Analogicznie było w pierwszej połowie XIX w., kiedy to podnoszono różne aspekty sprawy równouprawnienia Żydów..

Historyk niemiecki Reinhard Rürup w artykule „Kontinuität und Diskontinuität der „Judenfrage“ im 19. Jahrhundert”, obejmującym dłuższy okres chronologiczny¹³, lecz ograniczającym się do państw niemieckich stwierdza, że termin ten wyłonił się dopiero w początkowym okresie przejścia od feudalno-stanowego ustroju do kształtowania się klasowego społeczeństwa. Ustala go na około 1780 r., kiedy w Niemczech w związku z wydaniem broszury Dohma rozgorzała polemika dookoła możliwości i sposobu przekształcenia Żydów w równoprawnych obywateli oraz metod ich integracji z innymi grupami ludności. Do 1870 r. jest to właściwie — według Rürupa — problem emancypacji Żydów. Od początku ósmego dziesięciolecia XIX w., już po formalnym równouprawnieniu Żydów w zjednoczonych Niemczech, a także w Austrii, slogan „kwestia żydowska” zawiera już inne treści.

Na ziemiach polskich, zarówno w dobie rozbiorów jak i po pierwszej wojnie światowej termin „kwestia żydowska” obejmował znacznie szerszą problematykę. Wymienię jego najważniejsze aspekty: demograficzny — ze względu na dużą liczebność Żydów w Polsce, ich koncentrację w miastach, wynikłe stąd implikacje społeczne; prawny — to cały kompleks przepisów, nakazów i zakazów, wyłącznie odnoszących się do ludności żydowskiej, system specjalnych podatków i opłat od Żydów, wyłączenie od praw cywilnych, obywatelstwa miejskiego i od krajowych praw obywatelskich i politycznych, od służby cywilnej, ograniczenia w wojsku, w szkolnictwie, które utrzymywały się w trzech zaborach dłużej aniżeli w innych krajach; aspekt gospodarczy — to funkcja i rola Żydów w różnych sektorach życia gospodarczego Polski przed- i po-

¹¹ Artykuł opublikowany w „Year Book Leo Baeck Institute” t. XI, 1985, s. 85—106.

¹² Ukazał się wówczas pamflet *Replay to the famous Jew Question*, London 1754, którego autorem jest Joseph Grave.

¹³ R. Rürup, *Emancipation und Antisemitismus*, Göttingen 1975, s. 74—94 pod zmienionym tytułem: *Die „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft und die Entstehung des modernen Antisemitismus*.

rozbiorowej. Łącząc z tym również przemiany, jakie wraz z rozwojem gospodarczym kraju nastąpiły wewnątrz społeczności żydowskiej: stopniowe przechodzenie do innych zawodów, kształtowanie się nowej struktury zawodowej i społecznej Żydów.

Bardzo ważny był aspekt kulturowy: odrębność wyznaniowa i narodowa odnosi się wprawdzie do społeczności żydowskiej również w innych krajach, wszelako przywiązanie do tradycji, języka, obyczajów, do bogatego dziedzictwa kultury, było u Żydów polskich silniejsze, aniżeli u ich współwyznawców w innych ośrodkach kulturowych. Miało to poważne implikacje psychospołeczne i ideologiczne; ukształtowane na tym tle stereotypy miały niemały wpływ na proces emancypacji Żydów polskich. Ogólnie można stwierdzić, że termin „kwestia żydowska” określał w XIX wieku wewnętrzny, żydowski dylemat autoidentyfikacji, a jednocześnie zewnętrzną problematykę mieszczaństwa żydowskiego, gospodarczo w znacznym stopniu zintegrowanego, społecznie jeszcze izolowanego od innych grup ludności w kraju.

Wreszcie ważny aspekt polityczny, który na ziemiach polskich kształtował się nieco odmiennie, aniżeli w innych krajach Europy. Istotnym jego elementem są formy i metody walki o obywatelskie i polityczne równouprawnienie Żydów. Ponadto na ziemiach polskich w ciągu przeszło 30 lat (1832—1862) polemizowano na temat potrzeby i możliwości wciągnięcia Żydów do ruchu niepodległościowego, jako sojusznika w walce o wyzwolenie ojczyzny. Tu widzę specyfikę tego aspektu.

5. Emancypację Żydów ujmuję jako integralną część ogólnego procesu emancypacyjnego i kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa na ziemiach polskich. Dlatego też jej przebieg, mimo całej specyfiki, należy rozpatrywać nie w izolacji, lecz w kontekście rozpadu całego ustroju społecznego, zwłaszcza—wyzwalania się grup dotąd prawnie upośledzonych — chłopów i mieszczan, zarówno w Rzeczypospolitej szlacheckiej, jak i w XIX wieku w Królestwie Kongresowym, Wielkim Księstwie Poznańskim i Galicji. Emancypacja etnicznej i religijnej mniejszości o określonym obliczu społecznym w kraju o ustroju stanowym chociaż istniały już obok siebie dwa układy — feudalny i burżuazyjny jest zagadnieniem złożonym i wieloaspektowym. Da się wyjaśnić jedynie w związku z wewnętrznym układem odniesienia, z likwidacją barier stanowych i równouprawnieniem innych grup mieszkańców kraju.

W badanym okresie sprawa żydowska w Polsce była więc jednym z wielu problemów emancypacyjnych. W publicystyce często twierdzono że nie jest to wcale najważniejszy problem, są bowiem inne, o wiele ważniejsze i bardziej pilne. Znamienna jest tu wypowiedź lidera liberalnego ziemiaństwa, Andrzeja Zamoyskiego, z 1844 r. w kwestii oświaty i asymilacji oraz jego postulat, aby dla Żydów polskich zachować status tolerowanych cudzoziemców i nie dopuścić ich do żadnych praw obywatelskich¹⁴.

Zachodziła niekiedy współzależność między reformą położenia ludności żydowskiej a reformami w innych dziedzinach życia. Tak np. zachowanie ograniczeń Żydów w zakresie osiedlania się udaremniło reformę ustroju miast w Królestwie w latach 1844—1847. Zmiana wielu miasteczek na wsie spowodowałyby zgodnie z obowiązującym prawem

¹⁴ Obszerniej A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, s. 390 n.

wysiedlenie z nich Żydów, co z kolei spowodowałoby ogromną koncentrację w reszcie miast. Inny przykład: zachowanie zakazu nabywania dóbr ziemskich przez Żydów do 1862 r. wynikało z opóźnienia realizacji radykalnej reformy uwłaszczeniowej.

Fakty potwierdzają, że równouprawnienie Żydów było prawie zawsze ostatnim ogniwem zachodzących w danym zaborze procesów emancypacyjnych. W społeczeństwie „nieemancypowanym” równouprawnienia Żydów nie można było przeprowadzić bez przeszkód. Tam gdzie nie przeprowadzono głębokich reform ustrojowych, gdzie uwłaszczenie chłopów nastąpiło dopiero w 1864 r., gdzie podział miast na rządowe i prywatne z wynikającymi stąd ciężarami mieszkańców utrzymał się do 1866 r., gdzie nie zmieniono organizacji cechów i korporacji kupieckich, gdzie istniał niedorozwój gospodarczy i kulturalny — tam nie można było oczekiwać, że emancypacja ludności żydowskiej będzie realizowana szybko i bez konfliktów. We wszystkich trzech zaborach proces ten trwał długo, zawsze w drodze częściowych aktów prawnych, niekiedy niezgodzonych ze sobą. Jeżeli jednak w Królestwie w połowie 1862 r., a więc przed realizacją reformy uwłaszczeniowej i przed zniesieniem stosunków dominialnych w połowie miast Królestwa (1866 r.) wydano stosunkowo szybko akt częściowego równouprawnienia Żydów, zdecydowały o tym wyjątkowo ważne względy natury politycznej.

6. Emancypacja Żydów nie była fenomenem polskim, dokonywała się w badanym okresie we wszystkich prawie państwach europejskich. We Francji, Anglii, Prusach, Austrii, Rosji, we Włoszech i krajach bałkańskich proces ten przebiegał w odmiennych warunkach, w różnym tempie, przy stosowaniu nieraz innych metod i dlatego miał inny przebieg. Wszędzie jednak zmierzał w tym samym kierunku — do zniesienia stosunków feudalnych i barier stanowych, stając się integralnym elementem kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa. W pewnym sensie historia tych państw to dzieje emancypacji ich społeczeństw. Dlatego też emancypacji Żydów na ziemiach polskich niepodobna przedstawić w izolacji, nie śledząc jej przebiegu w innych krajach europejskich. Nie ma bowiem prawidłowej oceny przebiegu emancypacji Żydów, a także innych stanów w Polsce w oderwaniu od perspektywy globalnej, zwłaszcza środkowoeuropejskiej.

Takie globalne potraktowanie tematu wydaje się zgodne z dyrektywą integralnego ujmowania procesu historycznego. W konkretnym wypadku jest to łączenie emancypacji Żydów polskich nie tylko z całością tego procesu w trzech zaborach i z zachodzącym w nich przebiegiem równouprawnienia mieszczan i chłopów, lecz również z analogicznymi ruchami w innych państwach. Pozwoli to emancypację Żydów na ziemiach polskich ukazać na szerszym tle europejskim, a zarazem wydobyć specyfikę procesu emancypacji Żydów w Polsce. Ponadto umożliwiałaby prześledzenie wpływu idei i myśli społecznej w państwach zachodnich na formowanie się koncepcji i dróg realizacji programu równouprawnienia Żydów na ziemiach polskich.

Obok ogólnych prawidłowości istniała przecież specyfika procesu emancypacji Żydów w Polsce. Co ją określało? Widzę trzy przyczyny.

Pierwsza to fakt, że emancypacja społeczności żydowskiej, od wielu wieków zamieszkującej ziemie Korony i Litwy, przebiegała w XIX wieku w warunkach utraty niepodległości i rozbitcia dzielnicowego. Znaleźli się oni w trzech organizmach państwowych, w których utrzy-

mywał się jeszcze stary, aczkolwiek zmodyfikowany ustrój społeczny z tradycyjną hierarchią stanową. Wszędzie wobec Żydów obowiązywało wyjątkowe prawodawstwo, niekiedy od czasów przedrozbiorowych.

Inna była sytuacja Żydów w Austrii, Czechach, Morawach, Słowacji, na Węgrzech, w Prusach i krajach niemieckich. Żydzi od wieków zamieszkiwali te kraje, pozostawali w nich niepodzieleni. Miało to ważne konsekwencje, gdyż po pierwsze, proces emancypacji objął całą społeczność żydowską w danym kraju, a ponadto ogólne reformy, zwłaszcza ustroju miast, organizacji korporacji cechowych, systemu fiskalnego, wywarły wpływ na prawodawstwo wobec Żydów w całej monarchii.

Po drugie, w państwach zaborczych zachodziły istotne różnice w zakresie prawodawstwa wobec ludności żydowskiej. W Cesarstwie rosyjskim obowiązywały jednolite ustawy wobec ogółu ludności żydowskiej w całym państwie, a więc również w guberniach litewskich, białoruskich i ukraińskich, zdobytych w toku rozbiórów Polski. W Królestwie Kongresowym obowiązywało odmienne od Cesarstwa prawodawstwo wobec Żydów, mimo iż Królestwo było połączone unią personalną z Imperium rosyjskim. W monarchii austriackiej i pruskiej obowiązywały inne przepisy wobec Żydów zamieszkałych w dawnych prowincjach tych państw, inne zaś wobec tejże ludności w nowo nabytych prowincjach polskich: Galicji i W. Ks. Poznańskim. W rezultacie w poszczególnych zaborach położenie ludności żydowskiej w wielu dziedzinach kształtowało się odmiennie. Wtłoczeni w trzy różne organizmy państwowe Żydzi polscy stracili szybko pierwotną, w ciągu wieków ukształtowaną, spoiwość wewnętrzną. Proces dezintegracji, wzmocniony przez prawodawstwo odmienne w każdym zaborze, ukształtował już w drugim pokoleniu poczucie odrębności terytorialnej i świadomość przynależności do odmiennej struktury państwowej.

W rezultacie powyższych czynników we wszystkich trzech państwach Świętego Przymierza, jak i we włączonych do nich prowincjach polskich, proces emancypacji Żydów przebiegał odmiennie i nie równocześnie, w zależności od wielu czynników: stopnia rozwoju ekonomicznego danej dzielnicy, polityki rządu, stosunków polskich grup społecznych i stronnictw politycznych, od wzniesienia się fali rewolucyjnej oraz powrotu systemu reakcji i kolejnej „odwilży”. We wszystkich zaborach pełne równouprawnienie Żydów, podobnie jak i chłopów, nastąpiło pod presją wydarzeń politycznych i klęsk militarnych, w wyniku obiektywnych procesów, a nie jako wyraz intencjonalnych zamierzeń i sugestii.

Istotną odmiennością emancypacji Żydów na ziemiach polskich w porównaniu z innymi krajami europejskimi, wydaje się ponadto wpływ Wielkiej Emigracji na kraj w pierwszym dwudziestolecu jej działalności. Poglądy i postawy środowiska emigracyjnego w kwestii żydowskiej miały zapewne charakter postulatyczny, przyświecały im głównie cele polityczne, taktyczne, wypływały z potrzeby zdobycia sojuszników do walki o wyzwolenie Polski. Jednakże przyspieszyły one ewolucję ideologiczną, radykalizację poglądów i ugruntowanie się w kraju idei o potrzebie pełnego równouprawnienia Żydów.

Niektórzy badacze polscy twierdzą, że większe trudności emancypacji ludności żydowskiej na ziemiach polskich aniżeli w krajach zachodniej i środkowej Europy wynikały głównie z faktu jej większej liczebności. W moim przekonaniu jest to pogląd nieuzasadniony i mylny. Zapewne znaczna liczebność Żydów, ich przywiązanie do religii i tra-

dycji historycznej, a także ich rola w życiu gospodarczym, nie były bez znaczenia. Jednakże ten powolny i trudny proces emancypacji Żydów był przede wszystkim odbiciem ogólnego, wolniejszego aniżeli w innych państwach rozpadu struktury stanowej społeczeństwa. Likwidacja stosunków feudalnych na wsi oraz wyzwolenie się chłopów z niewoli pańszczyźnianej dokonało się w Królestwie Kongresowym formalnie dopiero w 1864 r., a zniesienie stosunków dominialnych w połowie ogólnej liczby miast dopiero w 1866 r. Właśnie taki typ przeobrażeń ekonomicznych i społecznych spowodował trudności i opóźnienie również w procesie równouprawnienia i integracji Żydów z jego mieszkańcami. Fakty potwierdzają, że podobnie jak kluczowy problem społeczny na ziemiach polskich w XIX w. — zniesienie pańszczyzny i innych feudalnych obciążeń chłopów i ich uwłaszczenie, tak i kwestia emancypacji Żydów stanowiły obiektywne kryterium społeczne oceny postaw różnych ugrupowań polskich wobec węzłowych zagadnień kraju i potrzeb kształtującego się nowoczesnego społeczeństwa.

Zadaniem badacza jest wyjaśnienie ogólnych prawidłowości procesu emancypacji, a także kryterium postępowania zarówno władz zaborczych, jak i postawy różnych miejscowych grup ludności, jednocześnie zaś wskazanie specyficznych elementów i odrębności ruchu emancypacyjnego w każdym zaborze.

7. Ramy chronologiczne badanego tematu obejmują w przybliżeniu lata 1785—1870. Na ziemiach polskich, podobnie jak w innych krajach środkowej i wschodniej Europy, były to czasy rozpadu ustroju feudalno-stanowego oraz powolnego narastania w nim elementów kapitalistycznych. W tym stosunkowo długim okresie dokonywały się przemiany w wielu dziedzinach życia, a ich rezultatem była polityczna, społeczna i kulturalna emancypacja społeczeństwa.

Odnosnie periodyzacji emancypacji Żydów w krajach europejskich zachodzą wśród badaczy różnice poglądów. Szymon Dubnow przyjmuje początek tego ruchu z rozpoczęciem rewolucji francuskiej w 1789 r. Wspomniani już Jacob Katz i Reinhold Rürup, wiążą ten ruch z ukazaniem się książki Dohma „Über die bürgerliche Verbesserung der Juden” w 1781 r. Salo Baron i Rafał Mahler dostrzegają początki tego procesu w czasach wcześniejszych, mianowicie w połowie XVII w., gdy np. w Holandii, później w Anglii, ujawniały się pierwsze oznaki zmian w prawnym położeniu Żydów.

Przyjmując generalnie periodyzację, zaproponowaną przez Barona i Mahlera, dostosowuję ją do podziałów przyjętych w historiografii polskiej, uwzględniających także etapy emancypacji innych grup ludności, a więc mieszczan i chłopów. Za początek procesu przyjmuję okres polskiego Oświecenia, kiedy formułowano programy reform ustrojowych i społecznych, głównie sprawy mieszczańskiej. Nie było rzeczą przypadku, że podobnie jak w innych państwach na porządku stała wtedy sprawa określenia statusu prawnego społeczności żydowskiej. Żydzi bowiem znajdowali się poza ówczesnym układem stanowym, a faktycznie tworzyli oddzielny stan.

Konkretnie za początek dyskusji przyjmuję rok 1785, kiedy pod wpływem książki Dohma oraz ówczesnych reform Józefa II ukazała się w Warszawie książeczka anonimowego autora pt. „Żydzi, czyli konieczna potrzeba reformowania Żydów w krajach Rzeczypospolitej Polskiej”.

Postulowała ona uznanie przez sejm ludności żydowskiej za integralną część stanu mieszczańskiego.

Zamknięcie procesu emancypacji na ziemiach polskich nastąpiło dopiero w siódmym dziesięcioleciu XIX w.: w Królestwie była to ustawa z połowy 1862 r. i uzupełniające zarządzenie władz z tegoż roku; w Galicji — ogólna ustawa dla monarchii austriackiej z grudnia 1867 r.; w Prusach ustawa z 1869 r. oraz dla innych państw niemieckich z 16 kwietnia 1871 r., po zjednoczeniu Niemiec. Ustawy te zrównały wobec prawa wszystkich mieszkańców niezależnie od pochodzenia i wyznania, tym samym anulowały wszelkie ograniczenia ludności żydowskiej w trzech zaborach.

Te ogólne ramy chronologiczne dla całego ruchu emancypacyjnego nie wyjaśniają różnic jego ewolucji w poszczególnych zaborach. W Prusach i niektórych państwach niemieckich pierwsza faza emancypacji Żydów zakończyła się już w 1814/1815 r., w rezultacie reform Steina i Hardenberga w dziedzinie gospodarczej, skarbowej, stosunków społecznych, ustroju miast, służby wojskowej. Ludność żydowska została wówczas dopuszczona do pełnych praw cywilnych, a także obywatelskich miejskich i krajowych, z niektórymi ograniczeniami w służbie publicznej, które faktycznie utrzymywały się do 1869 r. Natomiast w W. Ks. Poznańskim proces naturalizacji Żydów, dopuszczenie ich do praw obywatelskich, zaczął się w 1833 r. i dopiero w czasie Wiosny Ludów zostali oni zrównani w tym zaborze z ludnością żydowską w Prusach. W Galicji w czasie rewolucji 1846 oraz 1848 r. Żydzi uzyskali równouprawnienie, lecz po upadku fali rewolucyjnej powróciły dawne ograniczenia, nawet w zakresie praw cywilnych.

W Królestwie Kongresowym do 1861 r. nie zaszły istotne zmiany w statusie prawnym ogółu społeczności żydowskiej, podobnie jak w położeniu chłopów. Zgodnie z konstytucją z 1815 r. i Kodeksem Cywilnym Żydzi nie uzyskali obywatelstwa ani miejskiego, ani krajowego, byli zaś także ograniczeni w prawach cywilnych. Dopiero wydarzenia rewolucyjne wczesną wiosną 1861 r. wpłynęły na zasadniczą zmianę tej sytuacji. Tak więc rewolucje demokratyczne w Europie, w pewnym stopniu i polskie ruchy narodowowyzwoleńcze, spełniały funkcję akceleratora procesu równouprawnienia zarówno chłopów jak Żydów.

8. Czy można konstruować modele emancypacji Żydów na świecie i umieścić emancypację Żydów w Polsce w tych stosunkach?

Na podstawie empirycznych badań i nie tylko, w oparciu o realia polskie, próbowałem skonstruować typologię metod i dróg procesu emancypacji Żydów. Nie było proste precyzyjne uchwycenie i przedstawienie różnych wariantów tego procesu. Należało jednak przyjąć jakiś podział, gdyż to łączyło się z przyjęciem określonej metody badawczej.

Historycy polscy, analizując drogę i sposoby przechodzenia ustroju feudalnego do nowej formacji kapitalistycznej w Polsce, uwzględniali głównie przemiany zachodzące w stosunkach agrarnych. Rozróżniali oni dwa zasadnicze typy rozwojowe: oddolny, rewolucyjny, amerykańsko-francuski oraz odgórny, stopniowy, kompromisowy — typ pruski. Przyjmuje się, że na ziemiach polskich przemiany dokonywały się wzorem pruskiej drogi rozwoju kapitalizmu. Likwidacja systemu folwarczno-pańszczyźnianego, uwolnienie chłopów od poddaństwa osobistego i świadczeń pańszczyźnianych oraz uwłaszczenie, odbywały się drogą reform rządowych, przez stopniową zmianę pańszczyzny na czynsz bądź

okup, przy coraz szerszym przejściu od feudalnych do kapitalistycznych form wyzysku.

Przyjmując dychotomię w kwestii dróg rozwojowych i przejścia do ustroju kapitalistycznego, badacze polscy wyodrębniali kilka wariantów pruskiej drogi w rolnictwie w zależności od lokalnych warunków poszczególnych dzielnic: charakter tych wariantów określają reformy uwłaszczeniowe¹⁵. Problemu kryzysu ustroju stanowo-feudalnego nie można jednak ograniczyć do stosunków agrarnych. Jest to problem wielopłaszczyznowy, bowiem przemiany zachodziły wówczas w wielu dziedzinach życia całego kraju¹⁶.

Konstruowanie typologii dróg okresu przejściowego może być pozytywnym instrumentem metodologicznym, zwłaszcza gdy interesują nas całe grupy społeczne, ich swoiste cechy, właściwości, oraz relacje między nimi, a ponadto gdy zajmujemy się polityką władz rządowych w różnych państwach wobec określonej zbiorowości. Jest rzeczą naturalną, że każda typologia upraszcza i zuboża rzeczywisty obraz zachodzących przemian, bowiem naraża na możliwość zgubienia niektórych swoistych cech globalnego procesu. Wydaje się jednak, że konstrukcja modelowa może być przydatna, bowiem model określa nie tylko metody i sposoby zniesienia nierówności i dopuszczenia do równouprawnienia, ale wyjaśnia także przyczyny, a zwłaszcza następstwa określonych faktów społecznych. Myślę, że zróżnicowanie modeli i ich wariantów pozwoli na ukazanie swoistości różnych typów emancypacji i ich istotnych elementów.

Naturalnie, nie buduję idealnych typów, nie było przecież doskonałego modelu procesu emancypacji Żydów i nie tylko Żydów, który mógłby służyć za przedmiot odniesienia. W każdym państwie zaborczym, w każdej dzielnicy polskiej w ramach danego państwa i ustroju, proces ten przebiegał inaczej. Dlatego też nie wtłaczam materiału empirycznego w wydzielone modele, czy ich warianty, ale śledząc i opisując programy oraz różne metody i sposoby realizowania programu równouprawnienia Żydów, obserwuję różnorodność cech i metod oraz próbuję je klasyfikować w pewne typy dróg, a zarazem wyjaśnić główne tendencje w dziedzinie ruchu emancypacyjnego.

Tą drogą wydzieliłem trzy modele. Pierwszy, najbardziej demokratyczny, amerykański.

Stany Zjednoczone Ameryki były pierwszym krajem, który przeprowadził u siebie pełne równouprawnienie wszystkich mieszkańców, nie wyłączając Żydów. Już deklaracja niepodległościowa z 4 lipca 1776 r. proklamowała równość i wolność wszystkich ludzi. Równość wobec prawa była podstawową zdobyczą w stosunku do nierówności wobec prawa, cechującą ustroje feudalne w państwach europejskich. Obywatelem stał się każdy, kto się urodził lub naturalizował w tym państwie, a konstytucja gwarantowała mu wolność osobistą, wolność sumienia i działalności gospodarczej. Rewolucja XVIII wieku stworzyła tam dogodne warunki dla rozwoju ustroju społecznego bez podziału na stany, wolnego od feudalnego balastu.

Stany Zjednoczone Ameryki wkroczyły w historię jako państwo nowoczesne z zasadami konstytucyjnymi i równością wobec praw, które

¹⁵ Z. Stankiewicz, *W sprawie dróg rozwoju kapitalizmu w rolnictwie*, KH t. LXXVII, 1970, nr 3, s. 684—698; tenże, *O typologii przejścia od feudalizmu do kapitalizmu w rolnictwie*, KH t. LXXIX, 1972, nr 1, s. 130—133.

¹⁶ Podkreślił to również Z. Stankiewicz, *O typologii*, s. 132.

na kontynencie europejskim były zaledwie przedmiotem postulatów czołowych ideologów Oświecenia. Urzeczywistniały one ideały, o które narody Europy dopiero walczyły, stąd prawodawstwo Stanów zyskało ogólnościowe znaczenie.

Na zasadzie obowiązującej w państwie konstytucji zamieszkali w Stanach Zjednoczonych Żydzi korzystali w pełni z praw obywatelskich i politycznych, przysługujących innym obywatelom. Również imigranci żydowscy z krajów europejskich przechodzili w szeregi obywateli, formalnie równych wobec prawa, zróżnicowanych jedynie cenzusem majątku i wykształcenia w dziedzinie praw politycznych. Zasadniczą cechą tego modelu jest fakt, że w państwie nie wydano żadnych oddzielnych aktów prawnych, regulujących sytuację ludności żydowskiej.

Innymi torami przebiegał proces emancypacji Żydów w krajach europejskich. Można tu wyróżnić dwa zasadnicze modele: rewolucyjny — francuski i kompromisowy — pruski¹⁷.

We Francji w latach 1789—1791 rewolucja rozsadziła więzy feudalnego porządku społecznego i państwowego. Powstały tu warunki natychmiastowej i pełnej emancypacji ludności żydowskiej. Już Deklaracja praw człowieka i obywatela z 1789 r., a następnie Konstytucja francuska z 14 września 1791 r. uznały wszystkich mieszkańców za równych wobec prawa. Konstytucja ustaliła również warunki korzystania z praw obywatelstwa czynnego i biernego. Mimo tych przepisów konstytucji część deputowanych Zgromadzenia Narodowego uznała za stosowne przyjąć dodatkową ustawę o prawach ludności żydowskiej. Nastąpiło to 28 września 1791 r., kiedy Konstytuanta orzekła pełne i bezwarunkowe równouprawnienie Żydów we Francji. Ustawa uzyskała akceptację króla dopiero 13 listopada 1791 r. Zamierzona asymilacja Żydów oraz ich pełna integracja ze społeczeństwem francuskim miały się dokonywać po formalnym równouprawnieniu w procesie przemian ekonomicznych i społecznych kraju.

Podobnie działo się kilka lat później w sąsiednich krajach objętych wpływami rewolucji francuskiej, gdzie zwyciężyły idee równości obywatelskiej. W Szwajcarii, Holandii, Włoszech, państwach zachodnio-niemieckich, a następnie w kilku księstwach (Bergu, Hesji i in.) przeprowadzono w latach 1796—1806 reformy antyfeudalne, wprowadzono Kodeks Napoleona i ustanowiono zasady równości mieszkańców wobec prawa. Reformy objęły również zamieszkałą w tych państwach ludność żydowską.

Model trzeci — odgórny, stopniowy, kompromisowy, określony w literaturze historycznej jako pruska droga rozwoju nowego społeczeństwa, miał miejsce w krajach środkowej i wschodniej Europy. Likwidacja ustroju feudalnego, reformy stosunków agrarnych i miejskich, proces emancypacji chłopstwa i mieszczaństwa, były tu znacznie opóźnione w porównaniu z krajami zachodnimi. Równouprawnienia tych grup społecznych, a także i ludności żydowskiej nie przeprowadzono w trybie jednorazowego aktu, lecz w toku długiego procesu. W Prusach, Austrii i Rosji, a także w państwach bałkańskich emancypacja Żydów dokonywała się odgórnie, przez długie dziesięciolecia, przez stopniowe znoszenie ograniczeń prawnych w wielu dziedzinach życia. Równouprawnienie Żydów bywało tu ostatnim ogniwem emancypacji całej społecz-

¹⁷ Zbliżony podział przyjmuje R. Rürup, *Die „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft*, s. 78.

ności kraju. Anulowanie ostatnich ograniczeń wobec Żydów miało jakoby stanowić zakończenie procesu ich „ucywilizowania”.

W krajach, w których emancypacja dokonywała się tzw. pruską drogą rozwojową, aparat państwowy spełniał funkcję reformatorską. Kolejne decyzje o reformie położenia Żydów zapadały przeważnie w momentach militarnej konfrontacji państwa oraz wstrząsów rewolucyjnych. Typowym przykładem mogą tu być Prusy, państwo o stanowym ustroju, w okresie przed ich konfrontacją z rewolucyjną Francją. W latach 1807—1813 przeprowadzono tam głębokie reformy w dziedzinie administracji, ustroju miast, gospodarki, modernizacji wojska, szkolnictwa; zniesiono wówczas poddaństwo i uwłaszczono chłopów, wydano również w marcu 1812 r. akt emancypacyjny Żydów. Następnym krokiem w zreformowaniu statusu Żydów miał miejsce przed i w czasie Wiosny Ludów, a finalizacja dopiero przed zjednoczeniem Niemiec.

Analogicznie, chociaż chronologicznie dłużej, przebiegał proces emancypacji politycznej Żydów w monarchii habsburskiej. Wiele reform wprowadził Józef II; niektóre ograniczenia na ziemiach polskich zaboru austriackiego zniesiono pod presją rewolucji 1848—1849, inne dopiero w latach odwilży, po upadku systemu Bacha, wreszcie zakończono ten proces w latach 1867—1868, po przegranej wojnie z Prusami. W państwie stanowiącym konglomerat narodowościowy, gdzie krzyżowały się tendencje centralistyczne i autonomiczne oraz narodowościowe, rząd wiedeński wiązał każdorazowo ustępstwa dla społeczności żydowskiej i chłopskiej z nadzieją znalezienia w niej podpory dla tronu habsburskiego.

Zbliżone były motywy polityki rządu carskiego wobec Żydów w Rosji i Królestwie Kongresowym w różnych okresach, zwłaszcza w czasie i po odwilży sewastopolskiej. Nurt demokratyczny był tu znacznie słabszy aniżeli w innych państwach europejskich. Jednakże władze carskie obawiały się wykorzystania ludności żydowskiej przez polski ruch konspiracyjny jako sojusznika w walce o niepodległość narodową.

We wszystkich tych państwach stopniowo reformy zmierzały do takich przekształceń społecznych, które by były w interesie posiadającej i rządzącej warstwy społecznej.

W krajach o pruskiej drodze rozwojowej połowiczne rozwiązania i długi, kompromisowy proces emancypacji Żydów, podobnie jak i emancypacji chłopów i mieszczan, miały ten skutek, że w wielu dziedzinach życia — nawet po formalnym równouprawnieniu — utrzymywały się rozliczne pozostałości ustroju feudalnego. Skutki te miały decydujący wpływ na położenie Żydów w II Rzeczypospolitej oraz na procesy integracyjne ze społecznością polską.

Model typu pruskiego przedstawia kilka wariantów w zależności od zaboru. Posługuję się nim, gdyż zawiera podstawowe cechy badanego procesu. Przez ukazanie tych cech i metod realizacji określonej reformy na ziemiach polskich poszczególnych zaborów, pragnę na konkretnym historycznym materiale wyjaśnić specyfikę kilku wariantów tego modelu.

W sumie emancypacja Żydów polskich wydaje się ważnym rozdziałem historii społecznej Polski doby porozbiorowej. To właściwie istotny problem wiekowego sporu ideologicznego — reforma czy rewolucja. Tu ujawnia się dobitnie cała problematyka przejściowego okresu od ustroju feudalno-stanowego do kapitalistycznego — współistnienie i wzajemne

na siebie oddziaływanie instytucji prawnych i społecznych typu feudalnego oraz elementów nowej struktury, a ponadto różnorodność dróg i metod kształtowania się nowego społeczeństwa.

Артур Эйсенбах

ЭМАНСИПАЦИЯ ЕВРЕЕВ НА ПОЛЬСКИХ ЗЕМЛЯХ В XIX В. ПО СРАВНЕНИЮ С ПОЛОЖЕНИЕМ В ЕВРОПЕ

В основу статьи был положен доклад, сделанный в мае 1983 г. на польско-немецком историческом симпозиуме, организованном Институтом истории Польской Академии Наук в Варшаве. Под эмансипацией автор понимает освобождение одного лица или группы лиц от определённой зависимости, их переход к гражданской самостоятельности, которой иные группы пользовались уже раньше. Затем автор сравнивает процесс эмансипации евреев с путями освобождения других национальных меньшинств, а также крестьян, мещан, женщин и т.д. Автор делает обзор соответствующих очередных юридических документов во Франции, Англии, немецких государствах и на польских землях под чужеземным господством. На основании литературы на данную тему и публицистики XIX в. автор рассматривает также некоторые высказывания на тему еврейского вопроса. Кроме его правового аспекта автор останавливается также на аспекте экономическом, культурном и политическом.

Вторая часть статьи является попыткой определения специфических черт процесса эмансипации евреев на польских землях. Они являлись следствием, в частности, разнообразия законодательства России, Австрии и Пруссии, отношения поляков к евреям и политических взрывов, связанных с польским национально-освободительным движением. Основные значения имели также формы перехода от феодализма к капитализму, типичные для отсталых областей средне-восточной Европы. Все эти факторы, в свою очередь, формировали положение неоднородных внутри групп еврейского населения.

В конечном итоге автор пришёл к выводу, что эмансипация евреев, проживающих на польских землях, протекала по образцу, который можно назвать компромиссным; он заключался в постепенных реформах, проводимых под нажимом действительности консервативными правительствами. Иной характер имели образцы: американский, который можно назвать демократическим, и французский революционный.

Artur Eisenbach

L'ÉMANCIPATION DES JUIFS AU XIX-E SIÈCLE SUR LES TERRITOIRES POLONAIS PAR RAPPORT À LA SITUATION EUROPÉENNE DE L'ÉPOQUE

L'article se fonde sur un rapport présenté en mars 1983 au symposium historique polono-allemand, organisé par l'Institut d'Histoire de l'Académie des Sciences, à Varsovie. Nous entendons par émancipation la libération de l'individu ou d'un groupe de personnes d'une dépendance déterminée, leur passage à une autonomie civile et juridique dont les autres groupes sociaux profitaient antérieurement. Ainsi, nous comparons le procès d'émancipation des Juifs aux moyens par lesquels d'autres minorités nationales et aussi les paysans, les bourgeois, les femmes etc. ont obtenu l'égalité des droits dans leurs pays. Nous passons en revue les actes juridiques de France, d'Angleterre, des Etats Allemands, des territoires polonais après les partages. Nous référant à la littérature consacrée au problème et à la presse du XIX-e siècle nous examinons certaines déclarations se rapportant à la question juive. En dehors de son aspect juridique, nous concentrons notre attention sur son aspect économique, culturel et politique.

Dans la seconde partie nous essayons de distinguer les traits spécifiques du processus d'émancipation de la société juive sur les territoires polonais. Ces particularités étaient dues entre autres aux différences de législations en Russie, en Autriche, en Prusse, à la diversité des attitudes des Polonais en face des Juifs, aux bouleversements politiques, entraînés souvent par le mouvement de libération nationale. Le passage du système féodal au capitalisme empruntait des formes caractéristiques et d'importance capitale pour les régions attardées de l'Europe centre-orientale. Tous ces facteurs, à leur tour, influençaient les positions respectives des groupes fort diversifiés à l'intérieur de la collectivité juive.

Pour conclure, nous constatons que l'émancipation des Juifs habitant les territoires polonais se déroulait selon un modèle qu'on pourrait appeler un modèle de compromis et qui consistait en des réformes successives, accomplies sous la pression des réalités par des gouvernements conservateurs. D'autres modèles avaient un caractère différent: le modèle américain qu'on peut qualifier de démocratique, le modèle français — de révolutionnaire.